

Проф. д-р ик. н. Людмил Петков

МАКРОИКОНОМИЧЕСКАТА СРЕДА ЗА ЗЕМЕДЕЛСКА ДЕЙНОСТ В БЪЛГАРИЯ

Анализирани са вътрешните и външните фактори, довели до формирането на специфична неблагоприятна макроикономическа среда за земеделска дейност в страната. Особено внимание е отделено на инфлацията, валутния курс и лихвения процент, които са утежнили в много голяма степен тази среда. Изтъкната е необходимостта от настъпване на положителни икономически промени, за които са препоръчани радикални мерки в самата отраслова икономическа среда.

JEL: Q10; Q18

Макроикономическата среда оказва фундаментално влияние върху цялостното икономическо и социално положение на държавата. Тя въздейства върху отрасловата и микросредата, в които се проявяват аграрните икономически отношения, възникват и функционират земеделските стопанства.

През преходния период макроикономическата среда се характеризира с определени състояния и промени, които по директен и косвен начин са създали определени условия и предпоставки за формирането и капитализацията на икономическата среда за земеделска дейност и на земеделските стопанства.

Непосредствено след политическите събития през 1989 г. икономиката на страната попада в нова среда поради резките промени във външните и вътрешните условия. Наследени бяха понижаващи се темпове на развитие през 80-те и 90-те години на миналия век поради изчерпани възможности за икономически растеж със средствата и методите на тогавашното планиране и организация на експлоатацията на държавната собственост. Разпадна се икономическата общност СИВ, в която България участваше и на която беше подчинена стратегията на нейното развитие. Страната изгуби дългогодишните си търговски партньори във вноса и износа. Беше обявен мораториум върху плащанията по външния дълг, който през 1990 г. е 127% от БВП.¹ Сключени бяха споразумения с МВФ и СБ, от които страната получи възможности за финансиране, но заедно с това и допълнителни парични задължения. Създадох се условия и предпоставки за развитие на черна икономика, която по оценки на експерти акумулира продукт, равен на 20 до 50% от БВП.² Приеха се законови регламенти за приватизация и реституция, които предопределиха неефективните начини за тяхното провеждане през следващия период. За това може да се съди по многото им допълнения и изменения.

Тези фундаментални фактори и условия заложиха основите и началото на икономическата реформа, на оформянето на съответната икономическа

¹ Вж. Преглед на аграрната политика. България. OECD, С., 2000, с. 43.

² Пак там, с. 64.

среда за практическа дейност, вкл. и в земеделието. Те са повлияли и в положителна, и в отрицателна посока, както стимулиращо, така и задържащо върху нейното формиране и развитие. Може да се посочи, че положителните влияния биха могли да дойдат от приватизацията на земята и средствата за производство, които по принцип формират при равни други условия по-ефективна частна собственост. Но вече беше посочено, че начините на тяхното провеждане в селското стопанство не позволиха положителните влияния да се потвърдят и да задействат бързо и ефективно.

В негативна посока са действали разпадането на външноикономическите връзки, едностранното обявяване на мораториума върху плащанията по външния дълг, ликвидирало икономическия имидж на страната, а по-късно довело и до изплащането на големите задължения по старите и новите кредити, до развитието на черна икономика, която обезкървява и селското стопанство. За тези негативни влияния може да се съди по един от най-синтетичните показатели – размера и динамиката на БВП от селското стопанство. В доларово изражение той от 10 790 млн. през 1989 г. спада на 1819 млн. през 1999 г., т.е. 5.93 пъти.³

В определена степен ембаргото към Югославия, войната при разпадането ѝ и в Косово също допълнително са повлияли отрицателно – понесени са огромни загуби главно поради изгубване на пазари и увеличаване на транспортни разходи по износа и вноса. Може да се отбележи и още едно задържащо влияние – разминаване в темповете на формирането на частния сектор в страната и в селското стопанство. Предприемачите в отрасъла все още нямат в необходимата степен партньори – частни предприемачи в другите отрасли, свързани с него (промишленост, търговия, услуги и др.). Показателен е фактът, че относителният дял на частните сектори на селското стопанство и на държавата в техния БВП през 1999 г. е съответно 98.52 и 57.1%. Това подпомага и черната икономика. То създава възможност на входа и на изхода на земеделските стопанства да стоят формирования от монополен или криминален тип, които изземват голяма част от дохода на производителите и при равни други условия превръщат тяхното производство в малко рентабилно, нерентабилно или най-често губещо.

При тези влияния на най-глобалните основи на макроикономическата среда може да се предположи, че въпреки някои положителни предпоставки те са създали условия за деформация на икономическата среда за земеделската дейност през преходния период. Това може да се потвърди или отхвърли след анализ на основните компоненти на макроикономическата среда.

Инфлация

През 1991 г. икономическата реформа започна с либерализацията на цените и търговията, въвеждане на плаващ валутен курс и частична конвертируемост на лева. Несъответствието на тези мерки с темповете и съдържанието на структурната реформа доведе до нарастване на бюджетния дефицит, достигнал 1323,47 млн. щ. дол. през 1993 г., който беше финансиран от БНБ (вж. табл. 1).

³ Пак там, с. 196.

Таблица 1

Макроикономически показатели на стопанството в България

№	Показатели	Единица мярка	1990 г.	1991 г.	1992 г.	1993 г.	1994 г.	1995 г.	1996 г.	1997 г.	1998 г.	1999 г.
1	Валутен курс	лв. за 1 дол.	3,0	16,678	23,339	27,648	54,247	67,168	175,82	1676,50	1760,39	1,849
2	Инфляция:											
	- в края на год.	%	150,6	473,70	91,30	63,90	121,90	32,90	310,80	578,00	1,00	6,20
	- средногодишна	%	123,8	338,50	91,10	72,80	96,00	62,00	123,00	1082,00	22,30	6,6
3	Лихвен процент:											
	- прост месечен	%	5,61	3,78	4,72	4,94	6,05	4,64	11,33	6,99	5,29	4,66
	- основен годишен	%		57,10	61,10	60,90	86,60	65,20	262,80	74,10	5,40	4,75
4	Бюджетен дефицит (излишък)	млн. дол.	-286,33	-36,73	-524,19	-1323,47	-630,36	738,36	-1033,07	-119,78	+127,17	+116,39
5	Текуща платежна сметка (±)	млн. дол.	-860,00	-76,90	-360,50	-1098,00	-31,90	-25,60	+81,8	+426,7	-251,1	-663,3
6	Търговско салдо (±)	млн. дол.	+81,53	+733,66	-546,23	-1036,09	-199,38	-302,95	-183,74	+7,71	-711,04	-1482,21
7	Инвестиции, в т.ч.	млн. дол.	3264,17	1485,64	1869,25	1575,06	1552,30	1874,04	1525,46	1410,03	1924,65	2214,55
	Селско стопанство	млн. дол.	319,83	109,47	84,75	42,10	28,45	43,02	31,68	35,15	54,67	51,78
8	Безработица - общо	броя	650079	419123	576893	626141	488442	423773	490800	534100	556100	610500
9	Външен дълг	млн. дол.	11049,6	12247,1	13805,7	11338,0	10148,0	9101,6	9760,2	10259,5	10259,5	10104,7
10	БВП в селското стопанство	млн. дол.	656,70	1242,00	976,00	1039,00	1089,00	1621,00	1369,00	2394,00	2262,00	1819,00

По данни от: Статистически годишник, 1990 - 1999 г.; Годишен отчет на БНБ, 1990 - 1999 г.; Статистически справочник, 2000; Икономическа реформа и индустриална политика. КНСБ, 1999; Преглед на аграрната политика - България. ОЕСР, 2001.

Това предизвика кризата на валутния пазар през 1994 г. и покачване на инфлацията. Лекото съживяване на икономиката през следващите две години постепенно забавя скоростта си, но дълговете на държавния сектор достигат дестабилизиращо равнище. Последва срив в банковата и финансовата система. Следват два спада в БВП (10% през 1996 г. и 7% през 1997 г.), ново обезценяване на лева, което предизвика рязко повишаване на инфлацията. През 1997 г. средногодишният ѝ размер достигна 1082% (вж. табл. 1). Валутният борд, въведен през юли 1997 г., спря инфлацията, която през 1998 г. е 22.30%, а през 1999 г. – 6.60% (табл. 1).

Инфлацията през изследвания период е променяла и икономическата среда за земеделска дейност в няколко направления. Тя оказва силно влияние върху размера, динамиката и структурата на личното потребление преди всичко чрез потребителските цени. Това се отнася и за цените на произвежданите в земеделието продукти, които се влияят от изкупните, въпреки намесата на държавата в началото на изследвания период.

Повишаването на цените на потребителските стоки при равни други условия е намалило реалните доходи на населението и е предизвикало абсолютното обедняване на 20% от него, а 30% са на границата на калорийния глад.⁴ Те са намалявали и поради рестриктивната политика в областта на номиналните доходи (работна заплата, други възнаграждения, пенсии, стипендии, добавки и др.), наложена поради бюджетния дефицит и отрицателния размер на текущата платежна сметка през повечето от годините на изследвания период. През 1997 г. доходите на населението спадат на 36% в сравнение с 1990 г.,⁵ а реалните доходи през 1999 г. в сравнение с 1992 г. достигат едва 62.3%.⁶ Резкият спад на последните понижава покупателната способност на населението и към повечето от хранителните стоки, произвеждани в земеделските стопанства (вж. табл. 2). Спадът е най-силно изразен при повечето от ежедневните основни хранителни продукти – кисело и прясно мляко, кашкавал, ябълки, млечни масла, хляб, сирене, трайни колбаси, яйца и птиче месо. Така е засегнато съществено неговото жизнено равнище. Прави изключение само покупателната способност при някои зеленчуци, които са и обект на натуралното стопанство. През 1999 г. се забелязва известно повишаване на покупателната способност, но за повечето животински продукти тя е почти 2 пъти по-ниска в сравнение с 1990 г. Понижената покупателна способност на населението намалява потреблението на хранителни продукти (вж. табл. 3). Драстично е спаднала консумацията на продукти от животински произход в сравнение с 1990 г. – прясно мляко на 16.35%, месо – на 32%, плодове – на 43.72%, зеленчуци – на 53.03%. Това непълноценно хранене неминуемо се е отразило на здравето на хората.

⁴ Вж. *Савов, Ст.* Българската икономика в условията на паричен съвет (състояние и тенденции). - Икономическа мисъл, 1998, N 2, с. 5.

⁵ Вж. Преглед на аграрната политика. България. OECD, С., 2000, с. 59.

⁶ Вж. Бюджети на домакинствата в Р България. НСИ, 1999, с. XII.

Таблица 2

Покупателна способност на населението в България

Стоки, които може да се купят с общия доход средно на едно лице	Единица мярка	1990 г.	1999 г.	1999/1990, %
1. Хляб	кг	6204	2682	43,23
2. Ориз	кг	2386	1404	58,84
3. Фасул – зрял	кг	1599	927	57,97
4. Картофи	кг	3372	3129	92,79
5. Домати	кг	2001	2146	107,25
6. Краставици	кг	1763	1747	99,09
7. Пиперки	кг	1903	2590	136,10
8. Ябълки	кг	3409	1458	42,77
9. Грозде	кг	2443	2030	83,09
10. Мляко – прясно	кг	9400	2731	29,05
11. Мляко – кисело	кг	6743	1688	25,03
12. Сирене	кг	1010	478	47,37
13. Кашкавал	кг	723	305	42,18
14. Свинско месо	кг	565	335	59,29
15. Птиче месо	кг	943	520	55,14
16. Колбаси – малотрайни	кг	787	483	61,37
17. Колбаси – трайни	кг	380	191	50,26
18. Яйца	бр.	23861	12517	52,45
19. Захар	кг	2068	2003	96,86
20. Млечни масла	кг	567	256	45,15

По данни от: Статистически годишник на Р България, 1994, с. 74; 1999, с.108.; Статистически справочник, 2000, с. 77.

Таблица 3

Потребление на основни хранителни продукти средно на човек от населението в Р България

Продукти	Единица мярка	1990 г.	1999 г.	1999/1990, %
1. Хляб и тестени изделия	кг.	194,6	144,1	74,04
2. Месо	кг.	77,8	24,9	32,00
3. Прясно мляко	л.	194,5	31,8	16,35
4. Яйца	бр.	239,0	137,0	57,32
5. Плодове	кг.	98,8	43,2	43,72
6. Зеленчуци	кг.	113,7	60,3	53,03
7. Зрял фасул	кг.	2,8	4,0	142,86

По данни от: Статистически годишник на Р България, 1991, с. 87; 1999, с. 104.

Спадналото потребление на хранителни продукти на 1 лице е съпроводено и от абсолютно намаление на населението, което понижава масата на консумираните хранителни стоки, закупени от пазара. В същата посока действа безработицата, която се увеличава и ограничава платежоспособността на населението. Следователно търсенето на пазара на тези стоки е намаляло. Процесът се ускорява и от натурализирането на производството им. През изминалия период относителният дял на дохода от домашното стопанство на живеещите в селата се движи от 33.7% през 1990 г. до 54.1% през 1995 г.⁷ Проявила се е тенденция към свиване на търсенето на стоки, произведени в земеделието и хранителната промишленост.

Поради вече изтъкнатия начин на осъществяване на поземлената реформа и приватизацията в земеделието през изследвания период рязко спада производството на повечето земеделски продукти (табл. 4). Така производството на вълна в сравнение с 1990 г. спада на 28.77%, люцерна сено - на 35.80%, ориенталски тютюн – 45.62%, грозде – 50.86%, зърно – на 63.02%, животни за клане – на 63.45%, яйца – на 67.07%. С това сериозно се засяга и преработващата промишленост. Част от нея изобщо преустановява дейността си, а другата оцеляла част работи с вносни суровини.

Таблица 4

Производство на основни селскостопански продукти в Р България

Продукти	Единица мярка	1990 г.	1999 г.	1999/1990, %
1. Зърно	хил. тона	8216,4	5178,0	63,02
2. Фасул	хил. тона	22,7	23,8	104,53
3. Слънчоглед	хил. тона	388,5	610,0	156,99
4. Тютюн ориенталски	хил. тона	56,5	25,8	45,62
5. Зеленчуци	хил. тона	1565,1	1319,0	84,27
6. Картофи	хил. тона	432,7	566,0	128,48
7. Люцерна сено	хил. тона	1494,5	535,0	35,80
8. Сено от естествени ливади	хил. тона	499,7	515,0	103,06
9. Плодове	хил. тона	1677,2	672,0	40,06
10. Грозде	хил. тона	731,3	372,0	50,86
11. Животни за клане	хил.т./ж.т.	1272,3	807,3	63,45
12. Мляко	хил. литри	2384,9	1655,2	69,40
13. Вълна	хил. тона	27,8	8,0	28,77
14. Яйца	хил. броя	2460,0	1650,0	67,07

По данни от: Статистически годишник на Р България, 1991, с. 234, 235, 236, 241, 242; 1999, с.203, 204, 205, 209, 210; Площи, добиви и производство на земеделски култури. НСИ, 2000, с. 10 - 14, 14 - 15.

⁷ Вж. Бюджети на домакинствата в Р България. 1990, с. 24; 1985 - 1993, с. 17; 1994, с. 18; 1995, с. 18; 1996, с. 18; 1997, с. 18; 1998, с. 30; 1999 – данни от НСИ.

Вносът се увеличава многократно (табл. 5), така че ударът е многопосочен – върху самото земеделие, върху преработващата промишленост и върху населението. Това от своя страна директно влошава външнотърговското салдо, понеже се увеличава вносът на суровини и продукти за изхранване на населението, намалява се БВП на селското стопанство и на държавата.

Таблица 5

Внос на земеделски продукти в Р България (хил. т)

Продукти	1992 г.	1992 = 100	
		1998 г.	%
1.Живи животни	0,2	0,8	400,00
2.Меса	3,1	75,2	2425,80
3.Мляко, млечни продукти, яйца, мед, продукти от животински произход	5,5	18,2	330,90
4.Зеленчуци и растения	10,8	43,1	399,10
5.Плодове	61,7	80,8	130,90
6.Житни растения	21,2	46,0	216,98
7.Маслодайни семена и плодове, други семена, фуражи	5,7	15,3	268,40
8.Мазнини	13,4	29,2	217,91
9.Хранителни продукти от житни растения	2,9	10,3	355,17
10.Хранителни продукти от зеленчуци и плодове	18,0	31,4	174,44
11.Други видове хранителни продукти	4,9	19,2	391,84
12.Тютюн и заместители	23,3	12,7	54,51

По данни от: Статистически годишник на Р България, 1995, с. 314 – 315; 1996, с. 256 – 257; 1997, с. 249; 1998, с. 260 – 261; 1999, с. 257.

Вносът в условията на преход оказва негативно влияние и върху българските земеделски производители, които не са готови за предлаганата им конкуренция и биват изтласквани от пазара или понесят загуби от реализацията на произведените продукти.

Направеният анализ показва, че инфлацията през изследвания период въпреки прилаганите частично защитни механизми на държавата е деформирала пазара на земеделски стоки, а следователно и частта от икономическата среда за земеделска дейност - търсенето и предлагането на тези продукти.

Инфлацията оказва влияние и върху цените на входните ресурси в земеделското производство: Тя ги повишава и при високите ѝ темпове прави невъзможно или много неефективно тяхното закупуване. От 1990 до 1997 г. тези цени непрекъснато се повишават с много високи темпове. През 1997 г. в сравнение с 1991 г. повишаването им е рекордно – от 48 пъти за електроенергията до 780 пъти за тракторите (вж. табл. 6). Реалната динамика

на цените на входните ресурси обаче е друга - по-малка, ако те се изразят в долари посредством средногодишния курс (вж. табл. 7).

Следователно при наличие на голямо търсене на входни ресурси, тъй като основните средства за производство бяха унищожени при ликвидацията на колективните и приватизацията на държавните стопанства, а останалите са морално или физически износени, предлагането им на пазара е съпроводено с много високи цени, формирани от инфлацията. Тя е заложила условия и предпоставки за деформиране на икономическата среда за земеделска дейност в тази й част (търсенето и предлагането на средства за производство). На фона на недокрай проведената структурна реформа значението на инфлацията за формиране на нормална икономическа среда днес остава, тъй като тя при определени условия може отново да се повиши под влияние на забавянето на структурната реформа.⁸

Таблица 6

Динамика на цените на производител на входните ресурси в земеделието (1991 = 100)

	1992 г.	1993 г.	1994 г.	1995 г.	1996 г.	1997 г.
1.Трици	178,61	292,05	402,78	513,98	1663,13	13577,83
2.Шротове	182,20	207,36	323,57	394,97	917,27	7021,62
3.Комбинирани фуражи	152,60	273,89	412,82	597,35	1657,16	17930,38
4.Фурожомелки	104,18	165,56	324,91	545,83	1385,63	21538,56
5.Бензин	137,91	212,09	370,90	450,21	1398,56	17355,21
6.Дизелово гориво	148,59	201,53	356,01	430,95	13782,61	15505,37
7.Ремаркета	147,40	186,15	330,24	504,25	1082,19	28228,49
8.Минерални масла	180,33	242,26	496,73	628,86	1301,02	13975,43
9.Цимент	147,38	170,60	312,67	494,55	1146,18	15943,34
10.Тухли	153,30	217,34	423,56	480,35	1061,26	9619,79
11.Електроенергия	93,21	105,94	150,22	202,12	480,72	4804,02
12.Трактори	253,31	444,24	606,04	1390,54	5055,93	78094,76
13.Товарни автомобили	226,65	313,35	681,76	1065,66	5064,97	38190,85
14.Плугове	100,93	166,09	285,09	584,17	1651,91	28260,20
15.Редосеялки	100,56	140,16	202,12	402,58	824,51	11897,93
16.Минерални торове	157,34	154,55	313,78	473,51	1239,13	10521,78
17.Тракторни пръскачки	143,19	109,32	202,79	590,44	1184,67	14777,61
18.Фрези	150,05	210,28	438,99	734,66	1214,47	18664,84
19.Растително-защитни препарати	222,64	372,40	572,47	648,08	1304,64	19279,74

По данни от НСИ. Данните са до 1997 г. поради невъзможност за сравнение след 1997 г., когато е променена НОК.

⁸ Вж. Кънчев, Ив. Макроикономическа среда, аграрна политика и производствени структури в земеделието през преходния период. С., УНСС, 1998, с. 12.

Таблица 7

Равнище и динамика на цените на производител на входните ресурси в земеделието

Вид ресурс	Един. цена	1991 г.	1992 г.	1993 г.	1994 г.	1995 г.	1996 г.	1997 г.	1997/1991, %
Трактори	Дол./1бр.	1208,3	2193,9	3248,0	2256,3	4175,6	5803,5	9413,4	779,04
Автомобили	Дол./1бр.	6410,4	10413,4	12154,0	13465,8	16976,6	30843,2	24421,9	380,97
Ремаркета	Дол./1бр.	286,6	302,8	322,8	291,6	359,2	294,6	807,1	281,61
Плугове	Дол./1бр.	211,6	151,8	212,6	185,8	307,1	332,0	596,4	281,92
Редосеялки	Дол./1бр.	1196,9	862,7	1015,0	745,4	1197,4	937,4	1420,6	118,69
Тракторни гръскачки	Дол./1бр.	1042,6	1070,1	689,6	651,5	1529,8	1173,3	1536,9	147,41
Фрези	Дол./1бр.	260,8	280,6	331,8	352,8	476,2	300,9	485,6	186,19
Фуражо-мелки	Дол./1бр.	282,9	211,3	283,4	283,2	383,8	372,4	607,9	214,82
Комбинир. фуражи	Дол./1т.	71,8	78,5	118,9	91,3	106,5	113,0	128,4	178,83
Торове	Дол./1т.	260,2	293,5	243,4	251,6	306,2	306,3	273,1	104,96
Р.з. препарати	Дол./1т.	1302,8	2078,8	2935,5	2297,9	2095,3	1659,1	2505,5	192,32
Бензин	Дол./1т.	292,2	288,8	375,0	333,9	326,9	388,2	497,6	170,29
Дизелово гориво	Дол./1т.	234,1	249,3	285,5	256,8	250,7	306,5	362,1	154,68
Минерални масла	Дол./1т.	581,7	751,8	852,65	890,3	909,0	718,9	810,9	139,40
Цимент	Дол./1т.	23,8	25,1	24,5	22,9	29,2	25,9	37,8	158,82
Тухли	Дол./1000 бр.	29,6	29,5	38,9	38,6	35,3	29,8	28,4	95,94
Ел. Енергия	Дол./1000 квтч.	0,023	0,015	0,014	0,010	0,011	0,010	0,011	47,93

По данни от НСИ. Данните са до 1997 г., поради невъзможност за сравнение след това, когато е променена НОК.

Валутен курс

След 1990 г. беше премахнат фиксирания валутен курс, в резултат от което той под влияние на инфлацията стремително се покачи, достигайки през 1998 г. 1760.39 лв. за 1 дол. (вж. табл. 1). Фактически под въздействието на "свободните" пазарни сили в края на периода левът се обезцени 578 пъти. През 1992 – 1995 г. се забелязва известна стабилизация на лева с три пика на локална обезценка във времето – началото на 1992 г., лятото на 1992 и март 1994 г.⁹ Тази стабилизация обаче "се дължи почти изцяло на провежданата валутна политика, а не на стабилизацията на икономиката."¹⁰

⁹ Кънчев, Ив. Цит. съч., с. 5.

¹⁰ Вж. Пак там, с. 6.

Валутният режим на паричен съвет след 1997 г. в България “е по-строг и по-сигурен вариант на валутен фиксинг”¹¹ По принцип “дозираното регулиране на валутния курс предоставя възможности за стимулиране на местните производители и на икономическата активност”.¹² В преходния период обаче българският лев в едни по-малки интервали от време е подценен, а в други по-големи - надценен. При равни други условия неговото надценяване (оскъпяване) влияе негативно върху износа, намалява конкурентоспособността му и стимулира вноса. По този начин се затруднява местното производство. И обратно, при подценяването (поевтиняването) на лева се стимулира износа и стагнира вноса, което оказва благоприятно въздействие върху местното производство. Има констатации, че по времето и на паричния съвет номиналната котировка на валутния курс се различава от реалната покупателна способност на лева и надценената местна валута влияе негативно върху конкурентоспособността на износа.¹³ Причината за оскъпяването на лева се обяснява с “по-високата инфлация в сравнение с тази на резервната валута”, което “намалява конкурентоспособността на българския износ”.¹⁴

Движението на валутния курс през преходния период оказва своето въздействие и върху икономическата среда за земеделска дейност. Той е спомагал за нейната деформация главно в областта на външната търговия със земеделски стоки. Надценяването на лева, заедно с ограниченията в износа през по-голямата част от изследвания период, са съдействали за деформирането на пазарната среда, на търсенето и предлагането на земеделски стоки и по този начин са задържали нейната капитализация (табл. 8).

Таблица 8

Износ и внос на земеделски продукти в България (млн. щ. дол.)

Показатели	1991 г.	1992 г.	1993 г.	1994 г.	1995 г.	1996 г.	1997 г.	1998 г.	1999 г.
1. Износ	751,6	1029,0	764,0	915,0	1119,4	890,6	701,9	689,8	624,4
2. Внос	195,5	383,6	414,4	462,2	399,9	372,6	428,3	382,6	337,6
3. Салдо	556,1	645,4	349,6	452,8	719,5	518,0	273,6	307,2	286,8

По данни от Преглед на аграрната политика. България. OECD, С., 2000, с. 205.

Износът на земеделски стоки след 1991 г. отначало нараства колебливо, така както колебливо се проявява и валутната стабилизация, но

¹¹ Вж. *Минасян, Г.* Икономиката на България в края на XX век: съгласуване на цели и инструменти. С., Фондация “Свободна инициатива”, 1999, с. 10.

¹² Пак там, с. 10.

¹³ Вж. *Савов, Ст.* Защо е необходима експортна ориентация на икономическия растеж в България. - В: УНСС. Научни трудове, Т. 1, 1999, с. 86.

¹⁴ Вж. *Минасян, Г.* Цит. съч., 10 - 11.

след 1996 г., вкл. и след приемането на паричен съвет започва да намалява, което е признак за неефективни процеси и в производството. Вносът на същите стоки отначало нараства, причина за което са и митническите облекчения, след което запазва своя обем въпреки прилаганите частични защитни механизми през последните години. Това в определена степен намалява конкурентоспособността на земеделските производители, тъй като ги измества от вътрешния пазар. Макар че салдото от износа и вноса на земеделски стоки е положително, то, след като в първата половина на периода колебливо нараства, във втората половина колебливо намалява. Колебанията на вноса и износа имат допълнителен негативен ефект върху макроикономическата среда.

Може да се предполага, че валутният курс влияе и върху вътрешните изкупни цени на земеделските продукти. Изследване по този проблем показва, че през 1992 – 1997 г. “няма дългосрочна връзка между изкупните цени на земеделските продукти и валутния курс”.¹⁵ Причината за това е държавното регулиране на търговията със земеделски стоки (натиск върху изкупните цени и ограничения в търговията).

Лихвен процент

Периодът 1990 – 1997 г. се характеризира с висок лихвен процент, който поради провежданата монетарна политика си взаимодейства силно с инфлацията (вж. табл. 1). Естествено е той да затруднява финансирането на производството с кредитни парични ресурси. Поради по-ниската възвръщаемост на инвестициите в земеделието затруднението е много по-голямо, тъй като производителите не са в състояние да посрещнат бързо високите лихвени проценти по кредитите с приходи от влезли в експлоатация ресурси. Може дори да се констатира, че тенденцията е била непреодолима. За това може да се съди по намаляването на инвестициите в селското стопанство от 1990 г. до 1997 г. с повече от 9 пъти (вж. табл. 1).

Режимът на паричния съвет след 1997 г. рязко понижава лихвените проценти, тъй като валутният курс е фиксиран, а търсенето на заемни парични средства е слабо. Може да се предполага, че ниските лихвени проценти ще се отразят благоприятно върху инвестиционната активност и в земеделието. Равнището на лихвените проценти обаче не е формирано пазарно в резултат от конкуренция и промени в структурата на производствената сфера. Освен това отрицателният лихвен процент по депозитите затруднява и не стимулира спестяването на свободните парични ресурси на стопанските структури, определявяло кредитно предлагане от търговските банки, тъй като те влагат голяма част от

¹⁵ Вж. *Иванова, Н., Дж. Лингард, Ф. Даусън*. Анализ на влиянието на макроикономиката върху селското стопанство. Проблеми и перспективи на българското земеделие на прага на ХХ век. С., 1998, с. 39.

паричните си ресурси в ДЦК. Негативното влияние на тези процеси в банковата система върху земеделието се засилва и от отсъствието на специализирани кредитни институции, с изключение на ДФ "Земеделие", който обаче няма типични банкови функции.

Изводът, който може да се направи, е, че лихвените проценти през изследвания период са създали условия и предпоставки за негативно въздействие върху формираната икономическа среда за земеделска дейност. Лекото покачване на инвестиционната активност след 1997 г. (вж. табл. 1) е признак за бавно преодоляване на констатираната тенденция.

Негативните тенденции в износа, вноса и търговското салдо, бюджетния дефицит, текущата платежна сметка (табл. 1), както и сложното взаимодействие и взаимозависимостта между тях по косвен начин са се отразили отрицателно и върху формирането на икономическата среда за земеделска дейност. При това тяхно състояние държавата няма необходимите ресурси за директно или дори косвено въздействие за съществени положителни промени в нея. Затова въпреки стабилизиращата роля на валутния борд брутният вътрешен продукт, създаден в селското стопанство през 1999 г., изразен в щатски долари, намалява, като достига малко по-голям размер от този през 1995 г. (вж. табл. 1).

Необходима е промяна

Стабилизацията от прилагането на валутния борд сама по себе си няма да доведе до положителни икономически промени в земеделието. Необходими са радикални мерки в самата отраслова икономическа среда. Те обаче не биха били изпълними и ефективни, ако не се преодолее досегашният крайно либерален подход в държавната политика в селското стопанство, без което е невъзможно капитализирането на икономическата среда за дейност и на самите стопанства.

При промяната на отрасловата икономическа среда в това направление би трябвало да се вземат под внимание няколко обективни обстоятелства, които ще имат съществено значение в бъдеще.

Първо, протичащата и ускоряващата се диференциация на собствеността в земеделието на силно развитите страни (САЩ, Канада, ЕС, Австралия), в резултат от което мащабът на едрото, средното и дребното стопанство непрекъснато се променя в полза на по-едрите. Все по-големи ниши на пазарите вътре в страните и общностите се заемат от едрите земеделски стопанства. По пазарен път чрез цените се налагат техните критерии за ефективно производство. Води се борба за премахване на бариерите за свободно движение на земеделските стоки на международния пазар (квоти, субсидии, защитни мита, такси, нетарифни ограничения). Постепенно се налага политиката на едрите стопанства. Поради това раздробяването на поземлената собственост в България и все още

незапочналият процес на уедряване може да попречи и да направи невъзможно приложението на голяма част от промените в отрасловата икономическа среда с оглед създаване на конкурентоспособни земеделски стопанства. Машабността на поземлената собственост, териториалното ѝ разположение, а оттук и на размера на земеделските стопанства, ако останат такива, каквито са сега, ще задържат капитализирането на средата и на стопанствата в бъдеще.

Второ, разрушените връзки с преработващите предприятия, голяма част от които са ликвидирани, и практическата невъзможност на стопанствата поради липса на достатъчни и подходящи активи за участие в кооперативи ги прави силно уязвими от твърде големия набор от механизми и средства за извличане на техния доход от структури на входа и изхода им. Липсата на еквивалентност на пазара ще продължи, което е сериозна пречка за капитализация.

Трето, общоикономическото състояние на страната през последните години продължава да е критично. Не се реализират прогнозите за оптимален икономически растеж. Задържащото влияние на този факт ще се прояви по две линии. Развитието на индустрията и услугите няма да бъде на онова равнище, което при равни други условия дава тласък и за развитието на селското стопанство. Освен това държавата няма да може да заделя необходимите средства за развитието на земеделието по начини, прилагани в развитите страни – главно под формата на подкрепа на производителите.

Четвърто, поради изтъкнатото кризисно икономическо развитие е наложително продължаването на валутния борд. В условията на борд прилаганата рестриктивна политика за запазване на финансовата стабилност на страната намалява възможностите за коригиране на крайно либералния подход в управлението на икономиката, в т.ч. и на селското стопанство.

Пето, специфичните особености на земеделското производство, които са обективни и не могат да се елиминират, също ще оказват задържащо влияние върху капитализирането на средата, тъй като тук то протича по-бавно в сравнение с индустрията и услугите.

Шесто, липсата на дългосрочна държавна стратегия за развитие на земеделието ще продължи да оказва негативно влияние върху цялостното му развитие, тъй като действието на свободните пазарни механизми в неизградена пазарна среда води до хаос. В света няма страна с развито земеделско производство, в която то се развива самостоятелно само под въздействието на свободните пазарни механизми. Опитът на тези страни показва, че без силна институционална намеса успешното изграждане на конкурентоспособни земеделски стопанства е невъзможно. Буквалното прилагане на принципите на свободния пазар на входа и изхода на земеделието води до сериозни неблагоприятни последици.

Институционалната намеса на държавата в създаване на условия за развитие на земеделието в България ще среща съпротива поради няколко причини. Първо, все още в политическите и властови среди държавното регулиране и подкрепа се отъждествяват с административното принудително управление и тоталното дотиране. Второ, съществуващият огромен спекулативен и с неясен произход капитал, имащ лоби на различни нива в държавното управление и вложен в монополни структури, стоящи на входа и изхода на земеделското производство, трудно би могъл да бъде ликвидиран поради способността му бързо да се трансформира.

Въпреки наличието на задържащи фактори активната регулативна (защитна и стимулираща) роля на държавата в селското стопанство е особено необходима. Не са икономически издържани позициите на автори, от които само на база критериите увеличаване или намаляване на производството на конкретни земеделски продукти се прави извод, че “резултатите от приложението на сценариите на Общата аграрна политика (на страните от ЕС - б.м., Л.П.) са по-неблагоприятни от тези на световните цени”, че са “разочароващи”,¹⁶ или че на база само на конкуренто-способността на износа се прави извод за несъвместимост на експортно-ориентираната стратегия в областта на износа с протекционистки търговски режим.¹⁷ Доказателство за това е фактът, че в България през периода на действие на Закона за защита на земеделските производители има чувствително подобрене на общите икономически показатели на селското стопанство, а след пълната либерализация на вътрешната и външната търговия те се влошават (вж. табл. 9). На базата на такива становища и несъобразяване с условията на кризата в страната на българското правителство се препоръчва: “необходим е по-малко протекционизъм по отношение на външната търговия, особено за първични земеделски продукти”,¹⁸ “за да бъдат българските земеделски и хранителни стоки конкурентни на международните пазари, те не трябва да разчитат на субсидии, вътрешни или външни”,¹⁹ “стратегическият зърнен запас трябва да се сведе до минимални количества или да се разформирова”,²⁰ “българското правителство трябва да се въздържа от внезапни инвестиции на пазара на какъвто и да е земеделски продукт”.²¹

¹⁶ Вж. *Мишев, Пл. и др.* Регулиране на българското земеделие в преходния период. - Икономика и управление на селското стопанство, 2000, N 1, с. 12.

¹⁷ Вж. Стратегия за развитие на земеделието и продоволствената сигурност на България. С., МЗГАР, ФАО, 1999, с. 160.

¹⁸ Пак там, с. 167.

¹⁹ Пак там, с. 166.

²⁰ Пак там, с. 176.

²¹ Пак там, с. 176.

Таблица 9

Размер и динамика на производствената, brutната добавена, нетната добавена стойност и нетен доход в селското стопанство* (1994 = 100)

Показатели	Единица мярка	1994г.		1995 г.		1996 г.		1997 г.		1998 г.		1999 г.**	
		стойност	%	стойност	%	стойност	%	стойност	%	стойност	%	стойност	%
1. Производствена стойност (брутна продукция)	млн. дол.	1862.0	100	2698,1	144,9	1978,5	106,3	3363,3	180,6	2981,9	160,1	2889,6	155,2
2. Брутна добавена стойност	млн. дол.	955.0	100	1507,1	157,8	1047,2	109,6	1969,9	206,3	1665,4	174,4	1098,4	115,01
3. Нетна добавена стойност	млн. дол.	595,0	100	926,4	155,7	600,2	100,9	1190,0	200,0	984,3	165,4	1001,5	168,3
4. Нетен доход на всички заети в селското стопанство	млн. дол.	433,9	100	819,1	188,8	563,1	129,8	1120,3	258,2	978,7	225,6	1006,8	232,03
5. Нетен доход на заетите със селско-стопанска дейност домакинства	млн. дол.	255,4	100	645,6	252,8	453,6	177,6	1021,4	399,9	821,7	321,7	842,5	329,8

По данни от: Аграрен доклад -1999. МЗГ, с. 48, 109; Аграрен доклад - 2000. МЗГ, с. 81.

* Стойностите са преизчислени в щатски долари по съответния среден годишен курс.

** Без стойността на услугите, преработката и второстепенните дейности.

Институционалната намеса на държавата в регулирането на отрасловата икономическа среда трябва да се осъществява при спазване на следните принципи: първо, формиране и осигуряване на пазарна среда, в която да възникват и укрепват конкурентоспособни земеделски стопанства; второ, осигуряване на съответстваща на икономическата среда подкрепа на лицата, желаещи да изградят земеделски стопанства и доказали проектно тяхната ефективност, на вече изградените и функциониращи перспективни земеделски стопанства, както и приваждане състоянието на земеделието в съответствие с изискванията за членство в ЕС.

Това изисква: умело използване на защитни механизми при вноса на земеделски продукти и средства за производство; прилагане на стимулиращи мерки при износа; въвеждане на вътрешни регулативни изкупни цени на произведените земеделски продукти и цени на средства за производство; пряка подкрепа чрез субсидии на земеделските производители; облекчено кредитиране на тези производители.

Регулативният подход се налага по две основни причини – да се преодолее кризата в земеделието на България и да се подготви то за членство на страната в ЕС чрез постепенна адаптация към Общата селскостопанска политика, прилагана в него. Като се има предвид обстоятелството, че политиката за подкрепа на земеделието в ЕС е реформирана в съответствие с днешното и утрешното състояние на земеделието в страните-членки и с договореностите в Световната търговска организация, селскостопанската политика в България до приемането ѝ за член на Съюза трябва да черпи опит от времето на първите етапи на въвеждането ѝ в тези страни. Това налага сегашното кризисно състояние на земеделското производство у нас, което може да се сравни с това на държавите от Западна Европа след Втората световна война. По този начин българското земеделие ще бъде готово, след като страната стане член на ЕС, да прилага неговата съвременна и бъдеща аграрна политика.

15.III.2002 г.